

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या भाषणातील स्त्रीविषयक विचार**प्रा. जयश्री शिंदे-गायकवाड, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कासेगांव****प्रस्तावना-**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजपरीवर्तनासाठी वेगवेगळे विचार आणि मते मांडली आहेत. समाजाला योग्य दिशा देण्याचे काम त्यांच्या विचाराने केले आहे. त्यांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन उदात्त आहे. त्यांनी केलेल्या भाषणातील स्त्रीविषयक विचारामध्ये त्यांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन समजून घेण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे, जन्माने कोण शूद्र नाही ब्राह्मण नाही, स्त्री पुरुष समानता, मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका, पतीची गुलाम नको मैत्रीण बना आणि समतेसाठी आग्रह धरा इत्यादी मुद्दे प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये पाहणार आहोत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्य-

इ. स. १८९१ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म मध्य प्रदेशातील महू या गावी झाला. त्यांच्या कार्याची सुरुवात १९२० च्या सुमारास माणगाव येथून झाली. त्यावेळी जनजागरणाला, आंदोलनाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. भगवान बुद्ध, संत कबीर, महात्मा ज्योतिबा फुले यांना गुरू मानून डॉ. आंबेडकरांनी मानवी शोषणमुक्तीची चळवळ गतीमान केली. स्त्री शूद्रांच्या उद्धारासाठी हिंदू धर्मातील जाती व्यवस्था, दास्य, रुढी परंपरा, अंधश्रद्धा, व्रतवैकल्ये, यज्ञ यागादी, चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेतील बंधनातून मुक्तता करण्यासाठी समाज उद्धाराचे ध्येय ठेवून समाजपरीवर्तन घडवून आणण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेळोवेळी क्रांतिकारक लढे उभारले. त्यामध्ये स्त्रियांना बरोबरीचे स्थान दिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना उच्च शिक्षणासाठी परदेशात जावे लागले होते. म्हणून स्त्री पुरुष समानतेची कल्पना त्यांनी परदेशातून येथे आणली. असे म्हणणे चूक ठरेल, कारण सुरुवातीपासून त्यांची मते स्त्री मुक्तीला अनुकूल अशी होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी असताना अमेरिकेहून त्यांचे मित्र जमादार जाधव यांना पत्रात लिहिले होते, “आई बाप मुलांना जन्म देतात कर्म देत नाहीत हे म्हणणे चूकीचे आहे. मुलांना घडवले पाहिजे. मुलांबरोबर मुलींनाही शिक्षण दिले तर आपली प्रगती सपाटून व्हायला हरकत नाही. म्हणून जे जवळचे नातलग आहेत त्यांच्यात तरी हा विचार पसरवा.”^१ यावरून त्यांचा स्त्री विषयक दृष्टिकोन उदार असल्याचे दिसून येते. त्यांचा स्त्री शिक्षणाचा आग्रह महत्त्वाचा वाटतो. त्यासाठी त्यांनी स्त्री शिक्षणाची सुरुवात आपल्या घरापासून केली. उदा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपली पत्नी रमाबाई ही अशिक्षित होती. तिला शिकवून पत्र पाठविण्यासाठी, लिहिण्या वाचण्यास प्रोत्साहन दिले होते. रमाबाई या आपल्या पतीची आवड लक्षात घेऊन शिकू लागल्या आणि डॉ. आंबेडकर यांना परदेशात पत्रही पाठवू लागल्या.

जन्माने कोणी शूद्र नाही, ब्राह्मण नाही-

यज्ञगत अनिष्ट प्रथांमुळे ब्राह्मणवादाचा उदय होऊन पुरोहितांचे महत्त्व वाढले. जन्माने कोणी श्रेष्ठ-कनिष्ठ ठरत नाही, तर कर्मनि तो श्रेष्ठ ठरतो. हे सांगताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिहितात, “जशी सर्व माणसे उत्पन्न होतात तसेच ब्राह्मण होतात. ब्राह्मणांच्या स्त्रिया ऋतुमती होतात, गर्भवती होतात, नऊ मासपर्यंत गर्भपोषण करतात, प्रसूत होतात, मुलाला स्तनपान करतात, असेच सर्वत्र दिसून येते. अशा स्थितीत ब्राह्मण ब्रह्माच्या मुखातून निघाले व शूद्र त्याच्या पायापासून निघाले, असे ते म्हणू तरी कसे शकतात? जन्माने कोणीही शूद्र वा ब्राह्मण होत नाही. तर माणूस करणीमुळे ब्राह्मण किंवा शूद्र ठरतो.”^२

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भगवान गौतम बुद्धांच्याप्रमाणे मनुष्य जन्माने श्रेष्ठ असतो हा अहंकार नाकारताना दिसतात.

स्त्री पुरुष समानता-हिंदू कोड बिल

स्त्री ही शूद्र व अस्पृश्य असो, पूर्वीपासून तिला हिंदू धर्म समाजव्यवस्थेने कोणतेही अधिकार दिले नाहीत. म्हणून ती शोषित, उपेक्षित आणि अनेक अधिकारापासून वंचित राहिलेली आहे. सर्व धर्म ग्रंथ पुरुषांनी लिहिले असल्यामुळे पुरुषांच्या तुलनेत तिला समाजात दुय्यम दर्जा मिळाला. बाहेर जातियता आणि घरात पुरुष प्रधान व्यवस्थेचा त्रास सोसून तिचे दुहेरी शोषण झाल्यामुळे तिचा विकास झाला नाही. स्त्रियांची अस्मिता जागविण्याचे काम, सभा संमेलनाद्वारे होत होते. या परिवर्तनामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्त्री पुरुष समानतेचा उदात्त दृष्टिकोन होता. त्यांनी हिंदू कोड बिलाच्या रूपाने स्त्रियांसाठी केलेले बहुमोल कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

भारतीय संविधानात मूलभूत अधिकारात स्त्रियांना समानतेचा अधिकार दिला होता. समानतेच्या तत्वांशी सुसंगत असे हिंदू कोड बिल होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री पुरुष समानतेचा विचार मानवी समतेच्या तत्वांवर करताना कुटुंबात पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांना दिले जाणारे दुय्यम स्थान त्यांना दिसत होते. त्यांचे दुःख ते स्वतः पीडित, शोषित समाजाचे असल्यामुळे अनुभवतच होते. त्यामुळे त्यांनी स्त्रियांचे दुःख जाणले आणि हिंदू स्त्रीला पीडामुक्त करून न्याय हक्क मिळवून देण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाची निर्मिती केली. त्यांनी हिंदू कोड बिल संसदेत मांडले. पण त्याला मोठा विरोध झाला. या कायदानुसार एक पत्नीत्व, पतीच्या आणि पित्याच्या मालमत्तेत स्त्रीला हिस्सा, विधवा स्त्रीला दत्तक घेण्याचा

अधिकार, मुलगी ही दत्तक जाऊ शकते आणि पालकांच्या मालमतेचा अधिकार तिला मिळू शकतो. घटस्फोट झाल्यास स्त्रीला पोटगीचा हक्क यासारखे अधिकार स्त्रीला मिळवून दिले. स्त्रियांना त्यांचे मुलभूत अधिकार भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून मिळवून दिले. भारतीय स्त्रियांच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा करून दिला. स्त्री ही पुरुषप्रमाणे एक व्यक्ती आहे, हे सिद्ध झाले. त्यांनी सभा संमेलनातून स्त्रियांना उपदेश केला. म्हणून आजची स्त्री आपल्या अस्तित्वाप्रती अधिक जागरूक आहे.

हिंदू कोडबिलात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांच्या हिताच्या दृष्टीने सर्व बाबींची मागणी केली होती. आजच्या जगात संपत्ती हीच स्वातंत्र्याचा आधारस्तंभ आहे. जोवर स्त्रियांना संपत्तीचा वारसा मिळत नाही, तोवर त्यांची गुलामगिरी संपणार नाही. असा दृष्टिकोन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिला आहे. ते आपल्या भाषणात म्हणतात, “इंग्लंडमधील स्त्रियांनी मतदानाचा हक्क मिळविण्यासाठी चळवळी केल्या आहेत. त्याचप्रमाणे स्त्रियांना आपली सुधारणा होण्यासाठी, आपल्याला स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी, जर हे बिल यावे असे वाटत असेल तर त्यासाठी त्यांनी चळवळ केली पाहिजे. त्याखेरीज स्त्रीवर जुलूम करणारा पुरुष तिची सुधारणा करणार नाही. इंग्लंडमधील स्त्रिया आपल्या इच्छेप्रमाणे घटस्फोट घेऊन स्वतंत्र जीवन जगू शकतात. याचे मूळ कारण त्यांना संपत्तीचा वारसा हक्क असतो हे आहे. तसेच, मलबारी समाजात गेल्या ५०-६० वर्षांपासून घटस्फोट फारसे होतच नाहीत याचे कारण तेथे स्त्रीलाही वारसा हक्क आहे. त्यामुळेच पुरुष तिच्याशी चांगल्या प्रकारे वागतो. म्हणून पुरुषांप्रमाणेच आपल्यालाही वारसा हक्क मिळावा यासाठी स्त्रियांनी चळवळ सुरू करावी, घरात बसून किंवा सभा, संमेलने व ठराव करून या गोष्टी होणार नाहीत. त्यासाठी स्त्रियांनी स्वतः चळवळ करण्यास पुढे यावे.”^३

स्त्री पुरुष समतेचे हे विचार जीवन सन्मानाने जगण्यासाठी मोठी प्रेरणा देणारे आहेत.

पतीची गुलाम नको मैत्रीण बना आणि समतेसाठी आग्रह धरा-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

स्त्री-पुरुष समता हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा ध्यास समानतेचा पुरस्कार करणारा आहे. त्यांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन फार उदात्त होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २५ डिसेंबर १९२७ रोजी क्रांतिभूमी महाड येथे स्त्रियांना गुलामी देणारी मनुस्मृती जाळून आपण स्त्री मुक्तीचे हक्कदार असल्याचा संकेत त्यांनी दिला. त्यांनी स्त्री-पुरुष समतेचे मानवतावादी विचार लिहिले, जगले व अनुभवलेही म्हणून स्त्री मुक्तीची त्यांची प्रत्येक कृती स्त्रियांसाठी खूप मोलाची ठरली. ते परिषदेमध्ये म्हणतात, “सर्वात अधिक महत्त्वाचे म्हणजे लग्न झालेल्या प्रत्येक मुलीने पतीची मैत्रीण म्हणून त्याच्या प्रत्येक कार्यात सहकार्य द्यावे. मात्र गुलामासारखे वागण्यास खंबीरपणे तिने नकार द्यावा. व समतेसाठी आग्रह धरावा. या उपदेशाचे तुम्ही पालन केले तर तुम्हा सर्वांना मानसन्मान व कीर्ती प्राप्त होईल.”^४ पतीची गुलाम नको, मैत्रीण बना आणि समतेसाठी आग्रह धरा हा भारतीय समाजासाठी खूप मौलिक विचार आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रूपाने हजारो वर्षांपासून स्त्री गुलामीला वाचा फुटली.

मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

सर्व प्रकारच्या परिवर्तनाचे आणि प्रगतीचे मूळ शिक्षण आहे. व्यक्तिमत्त्व विकास तसेच, समाजाच्या विकासाचा आणि राष्ट्रच्या विकासाचा मार्ग शिक्षणानेच प्रशस्त होत असतो. म्हणून शिक्षणाचे महत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओळखले होते. पूर्वी अस्पृश्य समाजाला शिक्षणापासून दूर ठेवले गेले. त्यात अस्पृश्याच्या मुलांना शिक्षणबंदी होती. तिथे मुलींच्या शिक्षणाचा प्रश्न येत नव्हता. त्यात पुरुषप्रधान समाजरचनेमुळे मुलींना डावलले जाऊ लागले, पण मुलांपेक्षा मुलींना शिकवणे खूप मोलाचे होते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्य स्त्रियांना मार्गदर्शन करताना मुलींच्या शिक्षणावर जोर दिला मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका असा उपदेश दिला ते म्हणतात, “तुम्ही आपल्या मुलींनाही शिक्षण दिले पाहिजे. ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी काही पुरुषांसाठीच नाहीत. त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. ही गोष्ट आपल्या पूर्वजांनीही ओळखली होती. नाहीतर जे जे लोक पलटणीत राहिले. त्या त्या लोकांनी आपल्या मुलींना जे शिक्षण दिले, ते दिले नसते. खाण तशी माती, ही गोष्ट ध्यानात ठेवून, आपली पुढील पिढी जर तुम्हांस सुधारावयाची असेल तर तुम्ही मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका. हा जो उपदेश मी तुम्हांला केला आहे. तो तुम्ही वाच्यार सोडणार नाही अशी मला आशा आहे.”^५

स्त्रियांनी नेहमी उच्च महत्त्वाकांक्षा बाळगली पाहिजे. ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी काही फक्त पुरुषांसाठीच नाहीत. तर त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. पुढची पिढी सुधारावयाची असेल तर तुम्ही मुलांबरोबर मुलींनाही शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका. असा उपदेश त्यांनी केला.

मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून, महात्मा फुले यांच्याप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत आग्रही भूमिका घेतली. खाण तशी माती या म्हणीचे उदाहरण देऊन लहान मुलांचे भविष्य त्यांच्या मातांच्या हाती असल्यामुळे या माता अशिक्षित असतील तर मुलांना भविष्य नाही. यासाठी मुलींच्या शिक्षणाच्या बाबतीत ते आग्रही होते, हे दिसून येते. यानिमित्ताने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तोंडून आलेली मुलींच्या शिक्षणाविषयी जागरूकता ते अगदी कळवळीने शब्दबद्ध करताना दिसतात.

आम्ही इतिहास घडवला या पुस्तकात उर्मिला पवार, मिनाक्षी मून यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या भाषणाविषयी म्हणतात, “संसारप्रमाणे समाजातील अडचणी स्त्री-पुरुषांनी मिळून सोडविल्या पाहिजेत. अस्पृश्यता निवारणाचा प्रश्न पुरुषांचा नसून

तुम्हा स्त्रियांचा आहे. ब्राह्मण स्त्रियांत जेवढे शील आहे तेवढे तुमच्यातही आहे. आणि तुमच्याइतके मनोधैर्य, करारीपणा व धमक आहे, तितकी ब्राह्मण स्त्रियांत नाही. तुमची लुगडं नेसायची पद्धत ही तुमच्या अस्पृश्यतेची साक्ष आहे. ती साक्ष तुम्ही बुजवली पाहिजे. वरिष्ठ वर्गाच्या स्त्रिया ज्याप्रमाणे लुगडे नेसतात त्या पद्धतीने ते लुगडे नेसाण्याचा तुम्ही प्रघात पाडला पाहिजे. तसे करण्यात तुमचे काही खर्चत नाही.”^६

सर्व स्त्रियांनी लगेच डॉ. आंबेडकर यांनी सांगितल्याप्रमाणे वागण्याचा निर्धार केला. भाषणांमुळे त्यांच्यात चेतना निर्माण झाली. लाचारी सोडून स्वाभिमानाने जीवन जगले पाहिजे, याचे भान आले. दलित स्त्रियांच्या परिषदांचे आयोजन होऊ लागले. स्त्रिया हक्क आणि अधिकारांविषयी भाषणे करू लागल्या. हा झालेला बदल पाहून स्त्रियांमध्ये झालेली प्रगती, स्त्रियांचे विचार, कर्तृत्व, आत्मविश्वास तसेच स्त्रियांचे राहणीमान विकसीत झालेले बघून डॉ. आंबेडकर प्रसन्न झाले.

समारोप-

एक व्यक्ती म्हणून स्त्रीचे कुटुंबातील, समाजातील महत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ओळखले होते. मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका. लग्नानंतर पत्नी नवऱ्याची सखी, समान अधिकार असलेली गृहिणी असली पाहिजे, स्त्री नवऱ्याची गुलाम होता कामा नये, असे त्यांचे प्रगत विचार त्यांच्या भाषणातून व्यक्त होतात. त्यामुळे, स्त्रीचा खरा उद्धार बाह्य वेषातील बदलाने आणि भौतिक संपन्नतेने होत नाही. तर मानसिक विकासातून होतो. ही जाणीव करून देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री मुक्तीसाठी निर्णायक लढे उभारले. त्यामागील प्रेरणा ही मानवमुक्तीची, समानतेची, स्वातंत्र्याची होती. यात शंका नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भाषणातील स्त्रीविषयक विचार समजून घेऊन स्त्रियांमध्ये अन्यायाविरुद्ध लढण्याची झालेली जाणीव ही स्त्री जीवनाच्या परिवर्तनाच्या दृष्टीने झालेला बदल अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

निष्कर्ष-

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या रूपाने युगप्रवर्तक कार्य केले आहे. त्यांच्यामुळे आजची स्त्री आपल्या स्वतःच्या अस्तित्वाप्रती जागृत होत आहे.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बीलातून स्त्री स्वातंत्र्याचा जोरदार आग्रह धरला आणि स्त्री मुक्तीचा उज्वल अविष्कार केला.
- स्त्रियांमध्ये झालेली प्रगती, स्त्रियांचे विचार आत्मविश्वास, त्यांचे राहणीमान, त्यांचे विकसीत झालेले व्यक्तिमत्त्व याचे सर्व श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार आणि दृष्टी कोनाला जाते.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामुळे भारतीय स्त्रियांना समानता आणि शिक्षणाची आणि सेवेची समान संधी या घटनात्मक तरतुदी मिळाल्या.

संदर्भसूची-

- मून मिनाक्षी, (संपादक)) फुले आंबेडकरी स्त्री चळवळ, समता प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २००२, पाचवी आवृत्ती २०१४, पृ. क्र. ९६-९७
- मून वसंत, नरके हरी, गोडघाटे, कासारे, कांबळे(संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे', प्रकाशक: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने, प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, शासकीय कुटीर क्र. १८, मंत्रालयासमोर मुंबई-४०००२१, प्रथमावृत्ती ऑक्टोबर २००२, खंड १८, भाग ३, पृ. क्र. २०७
- मून वसंत, नरके हरी, गोडघाटे, कासारे, कांबळे(संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे', खंड १८, भाग २, प्रकाशक: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र-साधने, प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, शासकीय कुटीर क्र. १८, मंत्रालयासमोर मुंबई-४०००२१, प्रथमावृत्ती १५ ऑक्टोबर २००२, पृ. क्र. ३४२-३४३
- मून वसंत, नरके हरी, गोडघाटे, कासारे, कांबळे(संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे' खंड १८, भाग २, प्रकाशक: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र-साधने, प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, शासकीय कुटीर क्र. १८, मंत्रालयासमोर मुंबई-४०००२१, प्रथमावृत्ती १५ ऑक्टोबर २००२, पृ. क्र. ४२७
- आंबेडकर बाबासाहेब, 'बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक', महाराष्ट्र शासन, मुंबई, द्वितीय आवृत्ती २००८, पृ. क्र. १७०-१७१
- आंबेडकर बाबासाहेब, भाषण : उर्मिला पवार, मीनाक्षी मून : आम्ही इतिहास घडविला, सुगावा प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती २, २०००, पृ. ५७-५८)